

معرفی و نقد کتاب: کتاب شناسی تاریخی مناقب نگاری اهل بیت (علیهم السلام) از آغاز تا پایان قرن سوم

پدیدآورده (ها) : اصغری‌پور، حسن

علوم قرآن و حدیث :: مشکوة :: بهار 1388 - شماره 102 (علمی-ترویجی)

از 130 تا 153

آدرس ثابت : <http://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/573471>

دانلود شده توسط : رسول جعفریان

تاریخ دانلود : 06/03/1396

مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) جهت ارائه مجلات عرضه شده در پایگاه، مجوز لازم را از صاحبان مجلات، دریافت نموده است، بر این اساس همه حقوق مادی برآمده از ورود اطلاعات مقالات، مجلات و تألیفات موجود در پایگاه، متعلق به "مرکز نور" می باشد. بنابر این، هرگونه نشر و عرضه مقالات در قالب نوشتار و تصویر به صورت کاغذی و مانند آن، یا به صورت دیجیتالی که حاصل و برگرفته از این پایگاه باشد، نیازمند کسب مجوز لازم، از صاحبان مجلات و مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) می باشد و تخلف از آن موجب پیگرد قانونی است. به منظور کسب اطلاعات بیشتر به صفحه قوانین و مقررات استفاده از پایگاه مجلات تخصصی نور مراجعه فرمائید.

پایگاه مجلات تخصصی نور

www.noormags.ir

معرفی و
تقد کتاب

کتاب‌شناسی تاریخی مناقب‌نگاری اهل بیت علیهم‌السلام از آغاز تا پایان قرن سوم

حسن اصغرپور
کارشناسی ارشد رشته علوم قرآن و حدیث دانشگاه تربیت مدرس

تاریخ دریافت: ۱۳۸۷/۱۱/۲۳ - تاریخ پذیرش: ۱۳۸۸/۲/۷

چکیده

مناقب و فضائل اهل بیت علیهم‌السلام بخش قابل توجهی از میراث حدیثی ما را تشکیل می‌دهند. نگارندگان و مؤلفان بسیاری در تاریخ اسلام، با انگیزه‌های مختلف در این عرصه قلم زده‌اند. کوشش نگارندگان مناقب و فضائل اهل بیت علیهم‌السلام، پیدایش سبک‌های متنوع و متعدد تألیفی را به دنبال داشته است. نگاهی به گزارش‌های تاریخی موجود نشان می‌دهد که در دهه‌های آغازین تاریخ اسلام، به دلیل وجود پاره‌ای مشکلات و موانع سیاسی و اجتماعی، نگارش و تألیف در زمینه مناقب و فضائل اهل بیت علیهم‌السلام از رونق چندانی برخوردار نبوده است، اما با گذشت زمان و دگرگونی شرایط، نگارش کتاب‌ها و رساله‌ها در این حوزه، رشد چشمگیری یافته است. متأسفانه بسیاری از آثار نگاشته شده در این عرصه به دلایل مختلف، در گذر زمان، از میان رفته و امروزه تنها شمار اندکی از آن کتب و رسائل در دست ماست.

کلید واژه‌ها: مناقب، فضائل، اهل بیت، مناقب‌نگاری، کتاب‌شناسی تاریخی.

مقدمه

می‌رود. تاریخچه نگارش در این حوزه به سده‌های نخستین تاریخ اسلام باز می‌گردد. صدور احادیث نبوی در منقبت

مناقب‌نگاری یکی از سبک‌های نگارشی در حوزه علوم حدیث به شمار

و فضیلت اهل بیت علیهم السلام و جایگاه منحصر به فرد ایشان شور و انگیزی در جان برخی محبان و ارادتمندان آنان برپا کرد تا در کشاکش فراز و نشیب‌های سیاسی و اجتماعی تاریخ اسلام، به نگارش کتاب‌ها و رساله‌هایی در گردآوری و گاه تحلیل این دسته روایات همت گمارند.

گاهی به عناوین و محتوای کتاب‌هایی که طی قرن‌های مختلف، در یک موضوع، به رشته تحریر درآمده، ما را با شیوه و گونه‌های مختلف نگارشی در آن موضوع آشنا می‌سازد. همچنین از آن‌جا که در هر برهه یک یا چند شیوه خاص نگارشی از سوی نگارندگان مد نظر قرار گرفته، با این نگاه می‌توان به میزان رویکرد عالمان، در یک برهه، به یک یا چند شیوه نگارشی در آن موضوع دست یافت. در زمینه مناقب‌نگاری اهل بیت علیهم السلام نیز همچون دیگر عرصه‌ها با تنوع سبک یا موضوع تألیف روبه‌رو هستیم. پس از مطالعه و بررسی آثار نگاشته شده در این زمینه، بدین نتیجه رسیدیم که عناوین و موضوعات این کتاب‌ها از هشت دسته یا عنوان کلی خارج نیست:

۱- کتاب‌هایی با عنوان کلی «مناقب،

فضائل، تفضیل، فضل و خصائص»؛

۲- تک‌نگاری در یک فضیلت خاص؛

۳- اربعین‌نگاری؛

۴- بیان تفسیر یا تأویل آیات قرآن در

زمینه مناقب اهل بیت علیهم السلام؛

۵- توجه به اسناد روایات مناقب و

مستندسازی آن‌ها؛

۶- اختصاص باب یا ابواب مناقب در

کتب حدیثی؛

۷- اشاره به مناقب نیاکان، خاندان و

نزدیکان پیامبر و اهل بیت علیهم السلام؛

۸- تک‌نگاری‌های خاص.

هدف ما در این مقاله آن است که

ضمن اشاره به پاره‌ای از ویژگی‌های کلی

نگارش‌های این حوزه، در پنج قرن

نخست اسلامی، آثار نگاشته شده تا پایان

قرن سوم هجری را با رعایت سیر

تاریخی (به تفکیک قرن و بر اساس زمان

درگذشت مؤلفان) یاد کرده، برای آشنایی

بیشتر علاقه‌مندان با اثر و مؤلف آن، به

ارائه توضیحاتی چند در این باره

پردازیم.

۱. ویژگی‌های کلی کتب و رسائل مناقب

و فضائل اهل بیت علیهم السلام

پیش از اشاره به فهرستگان کتب و

رسائل نگاشته شده، سخن از شاخصه‌ها و ویژگی‌های کلی آثار ضروری به نظر می‌رسد با بررسی موضوع و محتوای تألیفات انجام گرفته در زمینه مناقب و فضائل اهل بیت علیهم‌السلام در پنج قرن نخست (آغاز قرن اول تا پایان قرن پنجم هجری) نکات زیر به دست می‌آید:

۱- در این دوره زمانی، در قالب هشت گونه تألیفی، بیش از ۲۳۰ عنوان کتاب یا رساله (بدون در نظر گرفتن تکرار) در زمینه مناقب و فضائل اهل بیت علیهم‌السلام به رشته تحریر درآمده است.^۱

۲- نگارندگان کتب مناقب، با انگیزه‌های مختلفی در این عرصه گام نهاده‌اند. دفاع از حقوق مسلم اهل بیت علیهم‌السلام، اظهار لطف و ارادت به بارگاه آنان، رویارویی با اندیشه‌های نادرست مخالفان، پاسخگویی به شبهات موجود و احساس تکلیف شرعی در بیان حقایق به عنوان بخشی از انگیزه‌های نگارندگان این دسته کتاب‌ها یاد شده است.

۱. در پژوهش‌ها و بررسی‌های خود، در پنج قرن نخست اسلامی، به ۲۳۷ عنوان کتاب و رساله نگاشته شده در زمینه مناقب اهل بیت علیهم‌السلام دست یافتیم.

۳- در تألیف کتب مناقب گاه از مناقب یک امام و گاه دو یا چند امام و گاه همه ائمه (اهل بیت) سخن گفته شده است؛ به عنوان نمونه می‌توان از کتاب‌های مناقب **أمیرالمؤمنین علیه‌السلام** نوشته اعمش^۲، **تفضیل الحسن و الحسنین علیهم‌السلام** نوشته ابویوسف سدوسی^۳، مناقب **اهل البیت** نوشته رواجنی^۴ و **فضائل اهل البیت** نوشته ابن ابی حاتم رازی^۵ نام برد.

۴- نگاشته‌ها در این زمینه گاه در قالب یک رساله کوتاه و گاه به صورت چندین

۲. ابومحمد سلیمان بن مهران اسدی (۱۴۸هـ) از صفار تابعین به شمار می‌رود که محضر برخی صحابه را درک کرده و از آنان روایت کرده است. همچنین از کبار تابعین روایات بی‌شماری درباره فضائل امام علی علیه‌السلام توسط او نقل شده است: **اهل البیت فی المكتبة العربية**، ص ۵۵۱، ش ۷۱۳.

۳. یعقوب بن شیبیه بن صلت بن عصفور (۱۸۲-۲۶۲هـ)، **اهل البیت فی المكتبة العربية**، ص ۹۸، ش ۱۸۷.

۴. ابوسعید عباد بن یعقوب (۲۵۰هـ)، **اهل البیت فی المكتبة العربية**، ص ۵۹۸، ش ۷۲۵.

۵. ابومحمد عبدالرحمان بن ابی حاتم محمد ابن ادريس بن منذر (۳۲۷هـ)، **اهل البیت فی المكتبة العربية**، ص ۳۵۴، ش ۵۴۶.

مجلد مفصل تدوین شده است؛ به عنوان نمونه *رسالة فی تفضیل امیرالمؤمنین علی جمیع الانبیاء غیر محمد ﷺ* از شیخ مفید^۱ و *رسالة فی تفضیل امیرالمؤمنین* از کراجکی^۲ دو اثر نسبتاً مختصر و کتاب‌های *شواهد التنزیل لقواعد التفضیل* حسکانی^۳ و *مناقب الامام امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب کوفی*^۴ دو اثر نسبتاً مفصل در این زمینه به‌شمار می‌روند.

۵. مجموعه کتاب‌های تألیف شده در این زمینه گاه به صورت جامع به همه ابعاد مناقب و فضائل اهل بیت علیهم‌السلام اشاره می‌کنند و گاه در قالب رساله‌ها و تکنگاری‌ها، تنها به یک یا چند جنبه از جنبه‌های مختلف منقبت اهل بیت علیهم‌السلام

اشاره دارند، از جمله کتاب‌های جامع نگاشته شده در مناقب اهل بیت می‌توان از کتاب *المناقب والمثالب* قاضی نعمان ابن محمد مغربی^۵ یا *مناقب اهل البيت* ابن المغازلی^۶ نام برد. از جمله رساله‌ها و کتاب‌هایی که تنها به یک جنبه خاص از مناقب اهل بیت علیهم‌السلام اشاره دارند، عبارت‌اند از: *طرق قسیم النار*، اثر ابن انباری^۷ و *بیان رد الشمس علی امیرالمؤمنین* اثر ابن شاذان قمی^۸.

۶. در زمینه مذهب یا گرایش مذهبی یا گرایش مذهبی نگارندگان کتب مناقب اهل بیت علیهم‌السلام نیز باید گفت از هر دو مذهب مهم و شناخته شده اسلامی، یعنی تشیع و تسنن، مؤلفان بی‌شماری در این زمینه قلم زده‌اند. در توضیح بیشتر باید

۵. ابوحنیفه نعمان بن محمد تمیمی مغربی (۳۶۳هـ).

۶. ابوالحسن علی بن محمد جلابی واسطی مالکی (۴۸۳هـ).

۷. عبید الله بن ابی زید انباری (۳۵۶هـ)، *رجال النجاشی*، ص ۱۶۲.

۸. ابوالحسن محمد بن احمد بن علی بن حسن بن شاذان قمی (حدود ۴۱۵هـ)، *مناقب آل ابی طالب*، ج ۲، ص ۱۴۳؛ *کنز العمال*، ج ۱۲، ص ۳۵۰.

۱. محمد بن محمد بن نعمان (۴۱۳هـ)، *مجلة تراثنا*، «من أنباء التراث»، ج ۲۸، ص ۱۳۸.

۲. ابوالفتح محمد بن علی بن عثمان (۴۴۹هـ)، *مجلة تراثنا*، ج ۴۹، ص ۱۹۸.

۳. ابوالقاسم عبید الله بن عبد الله بن أحمد النیسابوری (توفی بعد ۴۷۰هـ).

۴. ابو جعفر محمد بن سلیمان کوفی قاضی صغده (از بزرگان قرن سوم هجری)، *اهل البيت فی المكتبة العربية*، ص ۵۶۹، ش ۷۱۶.

رسالة في فضائل أهل البيت^۳، دو نمونه از این دسته کتاب‌ها هستند.

۸. برخی از مؤلفان کتب مناقب، به نگارش چندین اثر با عناوین مختلف در این زمینه دست زده‌اند. حاکم نیشابوری و شیخ مفید از جمله این مؤلفان به‌شمار می‌روند. **حدیث الطیر^۴، فضائل فاطمة^۵ و مناقب الرضا^۶** از سوی حاکم نیشابوری^۷ و کتاب‌های **تفضیل أمير المؤمنين علی سائر أصحابه أو (علی سائر البشر)^۸، تفضیل الأئمة علی الملائكة^۹، تفسیر الآیات المُنزلة فی أمير المؤمنين^{۱۰}**، **الإرشاد فی معرفة**

گفت در میان فرقه‌های متعدد مذهب تسنن نگارندگانی با گرایش‌های شافعی (به خصوص)، مالکی، حنبلی و معتزلی و در میان شیعه نیز برخی با گرایش زیدی، به چشم می‌خورند؛ برای نمونه حاکم نیشابوری که چندین اثر در زمینه مناقب اهل بیت^{علیهم‌السلام} از خود بر جای نهاد، شافعی مذهب بوده است. ابن المغازلی مالکی^۱، احمد بن حنبل مؤسس مذهب حنبلی (از مذاهب چهارگانه اهل سنت) و اسکافی معتزلی نیز آثار ارزشمندی در این باره نگاشته‌اند. محمد بن سلیمان کوفی نیز شیعه زیدی بوده است.

۷. از آن‌جا که هویت نویسندگان

پاره‌ای از کتاب‌های فضائل و مناقب مشخص نیست و در متن این کتاب‌ها نیز هیچ‌گونه اطلاعاتی در این زمینه در دست نیست؛ از این‌رو نمی‌توان درباره مذهب نگارنده یا زمان و مکان تألیف آن آثار داوری نمود. **جزء فی فضائل أهل البيت** اثر ابوالحسن علی بن معروف بزاز^۲ و

۱. درباره مذهب ابن المغازلی اختلاف نظر وجود دارد. پاره‌ای او را شافعی مذهب و برخی دیگر مالکی مذهب می‌دانند.

۲. **الذریعه**، ج ۵، ص ۱۰۲؛ **صلة الخلف**

←

حُجَّجَ اللهُ عَلَى الْعِبَادِ، رسالة في تفضيل أمير المؤمنين على جميع الأنبياء غير محمد ﷺ، طرق حديث النبى «أنت منى بمنزلة هارون من موسى»^۳، و کتاب فی تأویل قوله «فَسأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ...»^۴ توسط شیخ مفید به رشته تحریر درآمده‌اند.

۹- بخش قابل توجهی از تألیفات در این زمینه، به صورت خطی باقی مانده و هنوز چاپ نشده‌اند. بخش دیگری نیز در کتابخانه‌های سایر کشورهای اسلامی همچون عراق، ترکیه، سوریه و هند قرار دارند. از سرنوشت بخش دیگری از کتاب‌ها نیز اطلاعی در دست نیست.

۱۰- بیشتر کتاب‌های تألیف شده در این زمینه با بهره‌گیری از روایات، به تشریح مناقب اهل بیت ﷺ پرداخته‌اند؛ به عنوان نمونه ابن المغازلی در مناقب اهل البيت، محمد بن سلیمان کوفی در مناقب أمير المؤمنين علی بن ابی طالب ﷺ، ابن مردویه اصفهانی در

مناقب علی بن ابی طالب، همگی از روایات برای بیان مناقب اهل بیت ﷺ بهره گرفته‌اند.

۱۱- در پاره‌ای از تألیفات، به هنگام یادکرد مناقب اهل بیت ﷺ، به مثالب دشمنان آنان نیز اشاره شده است؛ به عنوان نمونه می‌توان از کتاب المعرفة (فی المناقب والمثالب) اثر ابراهیم بن هلال ثقفی^۵ نام برد. نجاشی این کتاب را دربردارنده مناقب و مثالب دانسته است. یکی از کامل‌ترین و شناخته‌شده‌ترین کتاب‌ها در این باره، کتاب المناقب والمثالب قاضی نعمان بن محمد مغربی است که در هر دوره تاریخی ضمن اشاره به مناقب اهل بیت ﷺ از مثالب دشمنان هم‌عصر با آنان نیز سخن می‌گوید.

۱۲- برخی از کتاب‌ها نیز به انگیزه پاسخ به یک اندیشه نادرست یا موضعگیری مخالف درباره اهل بیت ﷺ نگارش یافته‌اند. از نمونه کتاب‌های تألیف شده بدین انگیزه، می‌توان به المعیار والموازنة (فی تفضیل علی ﷺ)

۱. رجال النجاشی، ص ۳۹۹.

۲. معجم المطبوعات النجفیة، ص ۳۱۹.

۳. رجال النجاشی، ص ۴۰۱.

۴. همان، ص ۴۰۰.

۵. ابو اسحاق ابراهیم بن محمد بن سعید بن هلال بن عاصم الثقفی (ه۲۸۳).

اسکافی^۱ و شواهد التنزیل لقواعد التفضیل حاکم حسکانی اشاره کرد.

۱۳- از آنجا که برخی از مؤلفان کتب مناقب در سال‌های پایانی یک قرن و سال‌های آغازین قرن بعدی می‌زیسته‌اند؛ از این رو تشخیص حدود زمانی نگارش آثار آن‌ها در پاره‌ای موارد دشوار و گاه غیر ممکن است؛ برای مثال اخطب خوارزمی مؤلف کتاب الأربعین فی فضائل امیر المؤمنین علیه السلام^۲، در سال ۴۸۴ هـ به دنیا آمده و در سال ۵۶۸ هـ زندگی را بدرود گفته است. از آنجا که کتاب وی به دست ما نرسیده؛ از این رو نمی‌توانیم داوری درستی درباره‌ی زمان دقیق تألیف این اثر، در قرن پنجم یا ششم داشته باشیم. هر چند احتمال نگارش کتاب در قرن ششم به مراتب بیشتر است.

همچنین ابو عبد الله بلخی صاحب کتاب مناقب اهل البيت و کلام الأئمة^۳

۱. ابو جعفر الإسکافی محمد بن عبد الله المعتزلی البغدادی (هـ. ۲۴۰).
۲. ضیاء الدین ابوالمؤید موفق بن احمد مکی خوارزمی، الصراط المستقیم إلی مستحقی التقدیم، ج ۱، ص ۱۵۳؛ الأربعین فی إمامة الأئمة الطاهرين، ص ۳۳.
۳. حسین بن محمد بن خسرو معتزلی، اهل

در ۵۲۲ یا ۵۲۳ یا ۵۲۶ هـ از دنیا رفته و به دلیل در دست نداشتن کتابش، نمی‌توان تاریخ نگارش آن را در یکی از دو قرن پنجم یا ششم تعیین نمود.

۱۴- منظور ما از کتب فضائل و مناقب در این مقاله، کتاب‌ها یا رساله‌هایی هستند که تنها بدین موضوع اختصاص دارند؛ از این رو کتاب‌هایی که با عناوین و موضوعات دیگر، به صورت استطرادی (حاشیه‌ای) و به فراخور مطلب از فضائل و مناقب اهل بیت علیهم السلام نیز سخن گفته‌اند از محدوده بحث ما خارج هستند. البته بیشتر اشاره شد که این گونه کتاب‌ها نیز در قالب یک شیوه تألیفی (اختصاص باب یا ابواب مناقب در کتب حدیثی) جای خواهند گرفت.

۱۵- در سده نخست تاریخ اسلام، هر چند اهل بیت علیهم السلام و بسیاری از شیفتگان آنان، در برهه‌های مختلف، به بیان و نشر مناقب و فضائل اهل بیت علیهم السلام پرداخته‌اند، اما بر پایه گزارش‌های تاریخی، در این دوره به دلیل رخداد برخی موانع سیاسی

→ البيت في المكتبة العربية، ص ۶۰۳، ش ۷۳۰.

و اجتماعی^۱، کتاب یا رساله‌ای در این زمینه نگاشته نشده است. به دیگر سخن باید گفت در این دوره، احادیث منقبت و فضیلت اهل بیت علیهم‌السلام سینه به سینه و به صورت مخفیانه به سده‌های بعدی انتقال یافت، تا با بهبود شرایط سیاسی و اجتماعی، عرصه نگارش در این حوزه برای نگارندگان بعدی فراهم آید.

۲. فهرستگان کتب مناقب نگاشته شده در قرن دوم

۱- کتاب الفضائل، جابر بن یزید الجعفی (۱۲۸هـ): نجاشی با پنج واسطه از او روایت کرده است.^۲ آقا بزرگ تهرانی تاریخ وفات او را سال ۱۲۸ یا ۱۳۲هـ ذکر کرده، او را در شمار اصحاب صادقین علیهم‌السلام یاد می‌کند.^۳

۲- کتاب الفضائل، ابان بن تغلب بن

رباح ابو سعید البکری (۱۴۱هـ): از اصحاب امام سجاد، امام باقر و امام صادق علیهم‌السلام بوده، از آنان روایت کرده و نزد ایشان از جایگاه والایی برخوردار بوده است. امام باقر علیهم‌السلام به ابان گفت: «در مسجد مدینه بنشین و برای مردم فتوا بده، به راستی که دوست دارم در میان پیروانم چون تو [بسیار] بینم».

ابان در دانش‌هایی چون قرآن، فقه، حدیث، ادبیات و لغت، پیشگام [دیگران] بود.^۴ کتاب‌های تفسیر غریب القرآن و کتاب الفضائل دو نمونه از آثار او به شمار می‌روند.^۵

۳- مناقب أمير المؤمنين علیه‌السلام، اعمش ابو محمد سلیمان بن مهران الأسدی (۱۴۸هـ): آقا بزرگ تهرانی از این کتاب با نام مناقب الأمير (کرم الله وجهه) یاد کرده است.^۶

۴- کتاب الفضائل، ابو منذر زهیر بن محمد الخراسانی (۱۶۲هـ):^۷ شیخ او را در

۱. در برهه‌ای از قرن اول هجری، مخالفان اهل بیت علیهم‌السلام کوشیده‌اند تا از رهگذر منع نقل و تدوین روایات، از نقل، تدوین و گسترش فضائل و مناقب اهل بیت علیهم‌السلام جلوگیری کنند.

۲. رجال النجاشی، ص ۱۲۸: الذریعه، ج ۱۶، ص ۲۴۹.

۳. الذریعه، ج ۲، ص ۱۴۴.

۴. رجال النجاشی، ص ۱۰-۱۱.

۵. همان: الفهرست، ص ۵۷ و ۵۹.

۶. أهل البيت في المكتبة العربية، ص ۵۵۱.

۷. الذریعه، ج ۲، ص ۳۲۱-۳۲۲.

۸. أعيان الشيعة، ج ۷، ص ۷۲: الفهرست،

شمار اصحاب امام صادق علیه السلام یاد کرده است.^۱

۵. جزء في خطبة النبي صلى الله عليه وآله في يوم الغدير، برواية الخليل بن احمد النحوي [الفراهدی] (۱۷۰هـ): ابوغالب زراری این رساله را از مشایخ خود سماع کرده است.^۲

۶. کتاب الفضائل، زکّار بن الحسن الدینوری العلوی^۳: بر اساس گفته نجاشی، والد شیخ صدوق (علی بن حسین بن بابویه) با یک واسطه از زکّار روایت کرده است.^۴ سید محسن امین، احتمال یکی

بودن زکّار بن حسن با زکّار ابن یحیی را مطرح کرده است. ایشان یکی بودن سند شیخ طوسی در الفهرست به کتاب زکّار ابن یحیی واسطی با سند نجاشی به کتاب زکّار بن حسن علوی را دلیل سخن خود ذکر کرده است.^۵ آیه الله خوئی در معجم رجال الحديث، با ارائه دلایلی چند زکّار

بن حسن را همان زکّار ابن یحیی الواسطی (نفر بعدی) دانسته است.^۶

۷. کتاب الفضائل، زکّار بن یحیی الواسطی^۷: ابن ندیم در الفهرست، ذیل نام سلیم بن قیس هلالی، او را در زمره صاحبان یکی از نخستین مجموعه‌های حدیثی شیعه (اصول اربع مائة) برشمرده است.^۸ آقا بزرگ تهرانی با توجه به برخی نسخه‌های رجال شیخ طوسی او را در شمار اصحاب امام صادق علیه السلام ذکر کرده است.^۹

جمع‌بندی

با دقت نظر در نگارش‌های سده دوم هجری (از رهگذر گزارش‌های تاریخی) نکات زیر روشن می‌گردد:

۱- از میان هشت گونه (سبک) تألیفی یاد شده، تنها دو گونه مورد توجه قرار گرفته است. توضیح این که در این قرن پنج یا شش کتاب^{۱۰} (۸۵٪ نگاشته‌ها) با

→

ص ۱۳۵.

۱. رجال الطوسی، ص ۲۱۰.

۲. الذریعه، ج ۵، ص ۱۰۱.

۳. رجال النجاشی، ص ۱۷۶.

۴. همان.

۵. أعيان الشيعة، ج ۷، ص ۶۲.

۶. معجم رجال الحديث، ج ۸، ص ۲۷۶.

۷. رجال الطوسی، ص ۲۱۰؛ الفهرست، ص ۱۳۴.

۸. فهرست ابن ندیم، ص ۲۷۵.

۹. الذریعه، ج ۲، ص ۱۵۰.

۱۰. از آن جا که در یکی بودن زکّار بن حسن

←

عنوان کلی مناقب یا فضائل نگاشته شده و یک عنوان رساله (۱۵٪ نگاشته‌ها) نیز در قالب تک‌نگاری در یک فضیلت خاص، به رشته تحریر درآمده است.

۲- جابر بن یزید جعفی نخستین کسی است که به نگارش کتابی در فضائل اهل بیت علیهم‌السلام همت گماشته است.

۳- نخستین آثار تألیفی در این قرن، با عنوان «کتاب الفضائل» نگاشته شده است.

۴- نخستین بار اعمش (سلیمان بن مهران اسدی) از عنوان کلی «مناقب» در تألیف بهره گرفته است.

۵- خلیل بن احمد فراهیدی، لغت‌شناس شهیر، نخستین کسی است که تک‌نگاری در یک فضیلت خاص را در اثر خود در زمینه فضائل اهل بیت علیهم‌السلام، مورد توجه قرار داده است.

۳- فهرستگان کتب مناقب نگاشته شده در قرن سوم

۱- المصابیح فی ذکر ما نزل من القرآن فی أهل البيت علیهم‌السلام، ابوالعباس

→ دینوری با زکّار بن یحیی واسطی تردید وجود دارد؛ از این‌رو نمی‌توان از آمار دقیق نگاشته‌ها در قرن دوم سخن گفت.

المفسر الضریح احمد بن الحسن الأسفرائینی^۱: به گفته نجاشی حسین بن عیید الله غضائری با دو واسطه از اسفرائینی نقل حدیث کرده است^۲. شیخ طوسی نام او را در باب «من لم یرو عنهم علیهم‌السلام» ذکر کرده است^۳. آقا بزرگ تهرانی احمد بن حسن را هم طبقه سعد ابن عبد الله اشعری (۲۰۱هـ) دانسته است^۴.

۲- ما نزل فی القرآن فی علی علیه‌السلام (ما نزل من القرآن فی امیر المؤمنین علیه‌السلام، ابوموسی هارون بن عمر بن عبدالعزیز بن محمد المجاشعی^۵: نجاشی او را از اصحاب امام رضا علیه‌السلام دانسته است^۶.
۳- کتاب المناقب، ابوالفضل^۷ نصر ابن مزاحم بن یسار المنقری العطار

۱. رجال النجاشی، ص ۹۳؛ معالم العلماء، ص ۵۲.

۲. رجال النجاشی، ص ۹۳.

۳. رجال الطوسی، ص ۴۱۶.

۴. الذریعه، ج ۲۱، ص ۷۸.

۵. رجال النجاشی، ص ۴۳۹؛ الذریعه، ج ۱۹، ص ۲۹.

۶. رجال النجاشی، ص ۴۳۹.

۷. در کتاب فهرست ابن الندیم، ص ۱۰۶، لقب وی «ابوالفضل» ذکر کرده است.

الکوفی^۱ (۲۱۲هـ): نجاشی تمامی کتاب‌های او را «حسان» توصیف کرده است. شیخ طوسی در *الفهرست*، با پنج واسطه از او نقل روایت کرده است.^۲ همو در کتاب رجال، نصر بن مزاحم را از اصحاب امام باقر^{علیه السلام} می‌انگارد^۳، حال آن‌که مرحوم آیه الله خوئی، بنا به دلایلی چند، این باور را نادرست می‌داند.^۴

۴. *ما نزل فی القرآن فی*
أمیر المؤمنین ^{علیه السلام}، ابوجعفر محمد بن أورمة القمی^۵: آن‌گونه که نجاشی گوید وی از اصحاب امام رضا^{علیه السلام} بوده و توقیعی از جانب امام هادی^{علیه السلام} خطاب به اهل قم، مبنی بر براءت او از اتهام غلو صادر شده است. نجاشی با چهار واسطه از ابن اورمه حدیث نقل کرده است.^۶

شیخ طوسی او را یک بار از اصحاب امام رضا^{علیه السلام} و دیگر بار در شمار راویانی دانسته است که از ائمه^{علیهم السلام} روایت نکرده‌اند.^۷ نجاشی کتاب‌های او را صحیح می‌شمارد.^۸

۵. *کتاب المناقب*، ابوجعفر محمد بن اورمة القمی^۹.

۶. *کتاب المناقب*، ابوزکریا یحیی بن عبدالحمید بن عبدالرحمان الحمانی^{۱۰}: شیخ طوسی نام او را در باب «مَنْ لَمْ یُرَوْ عَنْهُمْ»^{۱۱} ذکر کرده است.^{۱۲} کحاله تاریخ وفات او را (۲۲۸هـ) ذکر کرده است.^{۱۳}

۷. *المعیار والموازنة (فی تفضیل علی* ^{علیه السلام}، ابوجعفر الإسکافی محمد بن عبدالله المعتزلی البغدادی (۲۴۰هـ)^{۱۴}: ابن ندیم این کتاب را از آن ابن الإسکافی (ابوالقاسم جعفر بن محمد الإسکافی)

۱. رجال النجاشی، ص ۴۲۸: *الفهرست*، ص ۲۵۵ و ۱۶۱: *أهل البيت فی المكتبة العربية*، ص ۵۶۷.
۲. *الفهرست*، ص ۲۵۵.
۳. رجال الطوسی، ص ۱۴۷.
۴. *معجم رجال الحديث*، ج ۲، ص ۱۵۸-۱۶۰.
۵. رجال النجاشی، ص ۳۳۰: *الفهرست*، ص ۲۲۰: *الذریعة*، ج ۲، ص ۱۰۶.
۶. رجال النجاشی، ص ۳۳۰.

۷. رجال الطوسی، ص ۳۶۷ و ۴۴۸.
۸. رجال النجاشی، ص ۳۳۰.
۹. همان: *الفهرست*، ص ۲۲۰: *الذریعة*، ج ۲، ص ۱۰۶.
۱۰. *الفهرست*، ص ۲۶۱ و ۳۳۶: *معالم العلماء*، ص ۱۶۵ و ۱۷۸.
۱۱. رجال الطوسی، ص ۴۵۰.
۱۲. *معجم المؤلفین*، ج ۸، ص ۱۵۲.
۱۳. *أهل البيت فی المكتبة العربية*، ص ۵۰۲.

دانسته است.^۱ سید عبدالعزیز طباطبایی نیز دربارهٔ نسبت این کتاب به فرزند اسکافی سخن گفته، اما با ارائهٔ پاره‌ای دلایل این احتمال را رد کرده است.^۲

۸. *المقامات فی تفضیل علی* (ع)، ابوجعفر الإسکافی محمد بن عبدالله المعتزلی البغدادی (۲۴۰هـ):^۳ ابن ندیم از این کتاب او نام برده و در یادکرد او گوید: بلخی دربارهٔ او گفته: اسکافی از اهالی سمرقند بود. او در دانش، زیرکی، معرفت، خویشتنداری، بلندهمتی و پاکی از آلودگی‌ها بی‌همتا بود. در میان هم‌عصران خود بیش از همه عمر کرد. معتصم [عبّاسی] سخت شیفتهٔ او شده بود؛ از این‌رو او را منزلت و اختیار بخشید و شنیده‌ام هنگامی که اسکافی سخن می‌گفت، معتصم با دقت گوش فرا می‌داد و همهٔ حاضران در مجلس لب فرو می‌بستند. آن‌گاه که سخنش به پایان می‌رسید، معتصم رو به سوی حاضران کرده، می‌گفت: چه کسی از این گفتار و

بیان دامن فروچیند؟

همچنین خطاب به اسکافی می‌گفت: ای محمد! این روش (اعتقاد) را به کارگزاران بیاموز، هر کس از آن‌ها روی برتافت، مرا آگاه ساز تا با او [چنان] کنم و به گفتهٔ خود عمل می‌کرد.

سید عبدالعزیز طباطبایی به نقل از ابن ابی‌الحدید، از کتاب دیگری با عنوان *تفضیل علی* منسوب به اسکافی یاد کرده که به نظر می‌رسد با این کتاب یکی باشد.^۴ ابن ابی‌الحدید در شرح *نهج البلاغه*، این کتاب را *التفضیل* نام نهاده است.^۵ طباطبایی به عبارتی از ابن ابی‌الحدید در ذکر نام کتابی از اسکافی با نام کتاب *التفضیل* اشاره کرده و این احتمال را که این کتاب، کتاب سومی غیر از *المقامات و المعیار والموازنه* باشد منتفی نمی‌داند.^۶

۹. *فضائل علی* (ع)، ابوجعفر الإسکافی محمد بن عبد الله المعتزلی

۱. فهرست ابن‌الندیم، ص ۲۱۳.

۲. *أهل البيت في المكتبة العربية*، ص ۵۰۵ و ۵۰۶.

۳. همان، ص ۵۲۲.

۴. *أهل البيت في المكتبة العربية*، ص ۹۹.

۵. شرح *نهج البلاغه* ابن ابی‌الحدید، ج ۴، ص ۷۳.

۶. *أهل البيت في المكتبة العربية*، ص ۵۲۳.

البغدادی^۱ (۲۴۰هـ): ابن ندیم از این کتاب او نیز نام برده است.^۲

۱۰. کتاب المناقب، ابو محمد بکر بن احمد بن ابراهیم بن زیاد بن موسی بن مالک بن یزید الأشج^۳: نجاشی او را از راویان امام جواد^{علیه السلام} بر شمرده است.^۴ آقا بزرگ تهرانی او را در شمار شیخ برخی بشایخ نجاشی ذکر کرده است.^۵

۱۱. مناقب علی، ابو عبد الله أحمد ابن محمد بن حنبل بن هلالی الشیبانی^۶ (۱۶۴-۲۴۱هـ): ابن ندیم او را صاحب کتاب الفضائل دانسته که به نظر می‌رسد با کتاب مناقب علی^۷ یکی باشد.^۸ شیخ طوسی او را در شمار اصحاب امام رضا^{علیه السلام} یاد کرده است.^۹ به احتمال زیاد، این کتاب با کتاب فضائل علی^{۱۰}، که سید عبدالعزیز طباطبایی در جای دیگر کتاب

خود بدان اشاره کرده^{۱۱}، یکی باشد.

۱۲. مناقب أمير المؤمنين^{علیه السلام}، محمد ابن اسلم الطوسی^{۱۲} (۲۴۲هـ): شیخ طوسی او را در شمار اصحاب و راویان امام رضا^{علیه السلام} ذکر کرده است.^{۱۳} سید محسن امین او را جزء عالمان اهل تسنن ساکن در طوس به هنگام سفر امام رضا^{علیه السلام} به آن دیار دانسته و بر آن است که وی در نیشابور با امام دیدار نموده و حدیث مشهور «سلسلة الذّهب» را از آن حضرت نقل کرده است.^{۱۴}

۱۳. کتاب المناقب، ابوالحسن علی ابن الحسن بن محمد الطائی الجرمی^{۱۵} الطاطری^{۱۶}: طاطری استاد حسن بن محمد ابن سماعه (۲۶۳هـ) است.^{۱۷} نجاشی با سه واسطه از او حدیث نقل کرده است.^{۱۸} شیخ طوسی او را در شمار

۱. همان، ص ۳۶۱.

۲. فهرست ابن النديم، ص ۲۱۳.

۳. رجال النجاشی، ص ۱۰۹؛ الذریعه، ج ۱۲، ص ۴۱.

۴. رجال النجاشی، ص ۱۰۹.

۵. الذریعه، ج ۱۲، ص ۴۱.

۶. أهل البيت في المكتبة العربية، ص ۶۰۵.

۷. فهرست ابن النديم، ص ۲۸۵.

۸. رجال الطوسی، ص ۳۵۱.

۹. أهل البيت في المكتبة العربية، ص ۳۶۱.

۱۰. همان، ص ۵۶۸.

۱۱. رجال الطوسی، ص ۳۶۶.

۱۲. أعيان الشيعة، ج ۱، ص ۷۴.

۱۳. رجال النجاشی، ص ۲۵۴ و ۲۵۵؛

الذریعه، ج ۲۲، ص ۳۱۵.

۱۴. رجال النجاشی، ص ۲۵۴ و ۲۵۵.

۱۵. همان.

اصحاب امام کاظم علیه السلام یاد کرده است.^۱

۱۴. کتاب الولاية، ابوالحسن علی ابن الحسن بن محمد الطائفي الجرمي الطاطري.^۲

۱۵. کتاب الفضائل، ابوالحسن علی ابن مهزیار الأهوازي.^۳ از امام رضا و امام جواد علیهما السلام روایت کرده و وکالت امام جواد و امام هادی علیهما السلام را عهده دار بوده است.^۴ نجاشی با چهار واسطه از او حدیث نقل کرده است.^۵ با توجه به روایت محمد بن علی بن یحیی الأنصاري از ابن مهزیار در سال ۲۹۹ هـ، او تا این سال زنده بوده است و بنا بر استظهار برخی، حدود سال ۲۵۰ هـ از دنیا رفته است.^۷

۱۶. کتاب الفضائل، ابو عبد الله

یحیی بن زکریا بن شیبان الکندی.^۸ نجاشی با دو واسطه از او نقل روایت می کند.^۹ کخاله معتقد است که کندی تا سال ۲۶۷ هـ زنده بوده است.^{۱۰}

۱۷. کتاب فضائل أمير المؤمنين علیه السلام، ابوالحسن معلی بن محمد البصري.^{۱۱} نجاشی با سه واسطه از او نقل روایت کرده است.^{۱۲} او محتوای کتب معلی را به حق نزدیک می داند.^{۱۳} شیخ طوسی او را در باب «مَنْ لَمْ يَرَوْ عَنْهُمْ علیهم السلام»، کتاب رجال خود جای داده است.^{۱۴} او در الفهرست، نامی از این کتاب نبرده است.^{۱۵}

۱۸. مناقب أهل البيت، ابوسعید عباد ابن یعقوب الرواجنی العصفري (۲۵۰ هـ).^{۱۶} نجاشی به نقل از ابن غضائری

۸. رجال النجاشی، ص ۴۴۲.

۹. همان.

۱۰. معجم المؤلفين، ج ۱۳، ص ۱۹۸.

۱۱. رجال النجاشی، ص ۴۱۸؛ الذریعه، ج ۲،

ص ۳۳۸ و ج ۱۲، ص ۲۸۰.

۱۲. رجال النجاشی، ص ۴۱۸.

۱۳. همان.

۱۴. رجال الطوسی، ص ۴۴۹.

۱۵. الفهرست، ص ۲۴۷.

۱۶. رجال النجاشی، ص ۲۹۳؛ سیر أعلام

النبلأ، ج ۷، ص ۳۳؛ ج ۱۱، ص ۵۳۶-۵۳۸؛

می‌نویسد: ابوسعید عباد العُصفری با عباد بن یعقوب رواجنی یکی است، اما در اثر تدلیس ابوسمینه، جدا از او به نظر می‌رسد.^۱

درگذشت او را یکی از سال‌های ۲۵۰ یا ۲۷۱ هـ ذکر کرده‌اند.^۲ نجاشی و شیخ طوسی با چهار واسطه از او نقل روایت کرده‌اند.^۳ شیخ طوسی او را «عامیّ المذهب» خوانده است.^۴ شیخ طوسی و ابن شهر آشوب با وجود یادکرد عباد بن یعقوب، از این کتاب او سخنی به میان نیاورده‌اند.^۵

۱۹. تفضیل بنی هاشم علی من

سواهم، جاحظ ابو عثمان عمرو بن بحر

البصریّ المعتزلیّ (۲۵۵ هـ) علی بن عیسی اربلی (۶۹۳ هـ) در جای جای کتاب کشف الغمّه، از این اثر جاحظ با عنوان «رسالة فی التّرجیح والتّفضیل» یاد و گاه مطالبی از آن گزارش کرده است.^۶

۲۰. فضائل سلاّة النّبیّ ﷺ (جزء

فی...)، جاحظ ابو عثمان عمرو بن بحر البصریّ المعتزلیّ (۲۵۵ هـ): سید عبدالعزیز طباطبایی درباره این کتاب گوید: «لعلّ فضل هاشم علی عبدالشمس».^۷

۲۱. فضل هاشم علی عبد شمس،

جاحظ ابو عثمان عمرو بن بحر البصریّ المعتزلیّ (۲۵۵ هـ): سید عبدالعزیز طباطبایی در جای دیگر کتاب خود از این کتاب با نام مفاخرة هاشم و عبد

→

أهل البيت في المكتبة العربية، ص ۵۹۸.

سید عبدالعزیز طباطبایی، با توجه به گزارش‌های ذهبی از این کتاب، به دسترسی وی بدان کتاب اشاره کرده است.

۱. رجال النجاشی، ص ۲۹۳.

۲. الذریعه، ج ۱، ص ۳۵۲: أعیان الشیعه، ج ۱، ص ۱۵۰ و ج ۷، ص ۴۱۰.

۳. رجال النجاشی، ص ۲۹۳: الفهرست، ص ۱۹۲.

۴. همان.

۵. همان: معالم العلماء، ص ۱۲۳.

۶. أهل البيت في المكتبة العربية، ص ۹۷ به

نقل از: بروکلن، ج ۳، ص ۱۱۵.

۷. کشف الغمّه، ج ۱، ص ۲۹-۳۰، ۳۷، ۴۱ و ۱۴۷.

۸. أهل البيت في المكتبة العربية، ص ۳۵۷: به

نقل از: بروکلن، ج ۳، ص ۱۲۲.

۹. همان.

۱۰. فهرست ابن النديم، ص ۲۰۹: أهل البيت

في المكتبة العربية، ص ۳۷۴.

شمس یاد کرده است.^۱

۲۲. کتاب فضل امیرالمؤمنین (علیه السلام)،

أبو محمد الفضل بن شاذان بن الخلیل
الأزدی النیسابوری (النیسابوری)
(۲۶۰هـ):^۲ شیخ طوسی او را از اصحاب
امام جواد (علیه السلام) برشمرده است.^۳ نجاشی
گوید او از امام جواد (علیه السلام) و به قولی از امام
رضا (علیه السلام) روایت کرده است.^۴

۲۳. تفضیل الحسن و الحسین (علیهما السلام)،

أبو یوسف السدوسی یعقوب بن شیبۀ بن
الصّلت بن عصفور (۱۸۲-۲۶۲هـ):^۵ شیخ
طوسی به عامی مذهب بودن وی اشاره
داشته و با سه واسطه از او روایت نقل
کرده است.^۶

۲۴. فضائل علی و تسمیة من روی

عنه من أصحابه، أبو یوسف السدوسی
یعقوب بن شیبۀ بن الصّلت بن عصفور

۱. همان، ص ۵۱۱.

۲. رجال النجاشی، ص ۳۰۶-۳۰۷؛ الفهرست،

ص ۱۹۷-۱۹۸؛ الذریعة، ج ۱۶، ص ۲۶۵.

۳. رجال الطوسی، ص ۳۷۶.

۴. رجال النجاشی، ص ۳۰۶-۳۰۷.

۵. الفهرست، ص ۲۶۵؛ معالم العلماء،

ص ۱۶۷؛ أهل البيت فی المكتبة العربية،

ص ۹۸.

۶. الفهرست، ص ۲۶۵.

(۱۸۲-۲۶۲هـ): شیخ طوسی و ابن

شهر آشوب از این کتاب با نام «مسند

أمیرالمؤمنین (علیه السلام) و أخباره فی الجمل

والصّنفین والنّهروان و فضائله و تسمیة

من روی عنه من أصحابه» یاد کرده اند.^۷

سید عبدالعزیز طباطبایی بر این باور است

که چند کتاب با حرف واو به هم عطف

شده اند و کتاب فضائل او به احتمال زیاد

یکی از آن چند کتاب است.^۸

۲۵. کتاب الفضائل، ابوالقاسم هارون

ابن مسلم بن سعدان الکاتب السّریّ من

رائی:^۹ شیخ طوسی نام او را در شمار

اصحاب امام حسن عسکری (علیه السلام) ذکر

کرده و گوید: «هارون بن مسلم بن

سعدان، الأصل کوفیّ تحوّل إلى البصرة

ثم تحوّل إلى بغداد و مات بها...»^{۱۰} همو

در فهرست می نویسد: «له روایات عن

رجال الصادق (علیه السلام)»^{۱۱}. نجاشی به دیدار او

با امام هادی و امام حسن عسکری (علیهما السلام)

۷. همان، ص ۲۶۵؛ معالم العلماء، ص ۱۶۷.

۸. أهل البيت فی المكتبة العربية، ص ۳۶۸.

۹. رجال النجاشی، ص ۴۳۸؛ الذریعة، ج ۱۶،

ص ۲۵۱.

۱۰. رجال الطوسی، ص ۴۰۳.

۱۱. الفهرست، ص ۲۵۹.

تصریح و با سه واسطه از او نقل کرده است.^۱ روایت او از بُرید بن معاویه، در سلسله سند برخی احادیث، سبب گشته تا آیه الله خوئی مدت عمر هارون را حدود ۱۳۰ سال تخمین زند.^۲

۲۶. **کتاب الفضائل**، ابراهیم بن رجاء الجحدری^۳: شیخ طوسی نام او را در باب «من لم یرو عنهم» ذکر کرده است.^۴ نجاشی و شیخ طوسی با چهار واسطه از او روایت کرده اند و بر پایه گزارش این دو، ابراهیم بن هاشم، بی واسطه از او نقل روایت می کند.^۵ ابن داوود حلی درباره او گوید: «لَهُ مَجْلَسٌ یَصِفُ فِیهِ أَبَا مُحَمَّدٍ الْعَسْكَرِ (ع)». برخی درگذشت او را در قرن سوم هجری دانسته اند.^۶

۲۷. **ما نَزَلَ مِنَ الْقُرْآنِ فِی الْحُسَیْنِ** ابن علی (ع)، ابو جعفر محمد بن احمد ابن یحیی بن عمران الأشعری القمی: او صاحب کتاب **نَوَادِر الْحُكْمَةِ** است. ابن ندیم درباره او گوید: «من علماء الشيعة والروایات والفقه ولَهُ من الكتب... و کتاب **ما نَزَلَ مِنَ الْقُرْآنِ فِی الْحُسَیْنِ** **علی (ع)**، رواه أبو علی بن همام الإسكافي».^۸

۲۸. **مناقب الرجال**، ابو جعفر محمد ابن احمد بن یحیی بن عمران الأشعری القمی^۹: شیخ طوسی ضمن اشاره به نام این کتاب در **الفهرست**، سه طریق خود به مؤلف آن را ذکر کرده که در هر سه طریق، با سه واسطه از او نقل روایت کرده است.^{۱۰} ابن شهر آشوب نیز، در میان آثار اشعری، از این کتاب یاد کرده است.^{۱۱}

۲۹. **فضائل علی**، ابن ابی الدتیا

۱. رجال النجاشی، ص ۴۳۸.

۲. معجم رجال الحديث، ج ۲۰، ص ۲۵۳.

۳. رجال النجاشی، ص ۱۶؛ الفهرست،

ص ۳۵؛ معالم العلماء، ص ۴۱؛ الذریعه،

ج ۱۶، ص ۲۴۹؛ أعيان الشيعة، ج ۲،

ص ۱۳۸.

۴. رجال الطوسی، ۴۱۳.

۵. رجال النجاشی، ص ۱۶؛ الفهرست،

ص ۳۵.

۶. رجال ابن داوود، ص ۳۱.

۷. موسوعة مؤلفی الإمامیه، ج ۱، ص ۲۲۹.

۸. فهرست ابن ندیم، ص ۲۷۷.

۹. الفهرست، ص ۲۲۱؛ معالم العلماء،

ص ۱۳۸؛ الذریعه، ج ۲۲، ص ۳۲۶ و ۳۲۷ و

ج ۲۴، ص ۳۴۶.

۱۰. الفهرست، ص ۲۲۱.

۱۱. معالم العلماء، ص ۱۳۸.

ابوبکر عبدالله بن محمد بن عئید (۲۸۱هـ):
 شیخ طوسی با سه واسطه از او نقل
 روایت کرده است.^۱ همو و ابن
 شهر آشوب او را «عامی المذهب»
 خوانده‌اند. ذهبی در *سیر أعلام النبلاء*،
 این کتاب را در شمار تألیف ابن ابی‌الدنیا
 ذکر کرده است.^۲ ابن ندیم،^۳ شیخ طوسی^۴
 و ابن شهر آشوب^۵ از او و برخی
 کتاب‌هایش یاد کرده‌اند، اما از این اثر
 سخن نگفته‌اند.

۳۰. *الحجة في فضل المکرمين*، ابو
 اسحاق ابراهیم بن محمد بن سعید بن
 هلال بن عاصم الثقفی (۲۸۳هـ):^۶ شیخ
 طوسی نام او را در بخش «من لم یرو
 عنهم»^۷ ذکر کرده است.^۷ چنان‌که از
 عبارات نجاشی و شیخ برمی‌آید، او
 نخست زیدی مذهب بوده و سپس به

امامیه گرویده است.^۸

۳۱. *کتاب المعرفة (في المناقب والمثالب)*، ابو اسحاق ابراهیم بن محمد
 ابن سعید بن هلال بن عاصم الثقفی
 (۲۸۳هـ):^۹ نجاشی این کتاب را دربردارنده
 مناقب و مثالب دانسته است.

۳۲. *ما نزل من القرآن في أمير المؤمنين عليه السلام*، ابو اسحاق ابراهیم بن
 محمد بن سعید بن هلال بن عاصم
 الثقفی (۲۸۳هـ):^{۱۰} مؤلف کتاب مشهور
الفارقات. نجاشی طرق مختلف خود به او
 را ذکر کرده که در برخی از آن‌ها با سه و
 در برخی دیگر با چهار واسطه از او نقل
 روایت کرده است. شیخ طوسی نیز با سه
 واسطه از او نقل روایت کرده است.

۳۳. *کتاب المودة في ذوی القربى*،
 ابو اسحاق ابراهیم بن محمد بن سعید بن

۱. *الفهرست*، ص ۱۷۰.
۲. *سیر أعلام النبلاء*، ج ۳، ص ۴۰۳؛ *أهل البيت في المكتبة العربية*، ص ۳۶۲.
۳. *فهرست ابن‌الندیم*، ص ۲۳۶.
۴. *الفهرست*، ص ۱۷۰.
۵. *معالم العلماء*، ص ۱۱۱.
۶. *رجال النجاشی*، ص ۱۶-۱۷؛ *الفهرست*، ص ۳۶-۳۷.
۷. *رجال النجاشی*، ص ۱۷؛ *أعيان الشیعة*، ج ۱، ص ۱۴۳ و ۱۹۵.
۸. همان؛ *الفهرست*، ص ۳۷؛ *معالم العلماء*، ص ۳۹؛ *الذریعة*، ج ۱۹، ص ۲۸؛ *کشف الحجب والأستار*، ص ۴۵۷؛ *معجم رجال الحديث*، ج ۱، ص ۲۵۶.
۹. *رجال الطوسی*، ص ۴۱۴.

هلال بن عاصم الثقفی (۲۸۳هـ).^۱

۳۴. ما نزل من القرآن في علي،

حسین بن الحکم بن مسلم الحبری ابو عبد الله الکوفی (۲۸۶هـ):^۲ ابن شهر آشوب از این کتاب با عنوان ما نزل من القرآن في أهل البيت یاد کرده است.^۳ بنا بر گفته سید عبدالعزیز طباطبائی، این کتاب یک بار با نام ما نزل من القرآن في أهل البيت عليه السلام، تحقیق سید احمد حسینی اشکوری، در قم و بار دیگر با نام تفسیر الحبری، تحقیق محمدرضا حسینی جلالی، در بیروت به چاپ رسیده است.^۴

۳۵. بصائر الدرجات في فضائل آل

محمد، ابو جعفر محمد بن حسن بن فروخ الصفار الأعرج القمی (۲۹۰هـ):^۵ نجاشی با سه واسطه از او روایت کرده

است.^۶ شیخ طوسی او را در شمار اصحاب امام حسن عسکری عليه السلام یاد کرده^۷ و در الفهرست، گاه با دو و گاه با سه واسطه از او نقل روایت کرده است.^۸ ابن شهر آشوب از این کتاب با نام بصائر الدرجات في علوم آل محمد عليه السلام نام برده است.^۹ آقا بزرگ تهرانی گزارشی از برخی اختلاف نسخه‌های این کتاب ارائه داده است.^{۱۰}

۳۶. کتاب المناقب، ابو جعفر محمد ابن حسن بن فروخ الصفار الأعرج القمی (۲۹۰هـ).^{۱۱}

۳۷. کتاب فضائل أمير المؤمنين عليه السلام، الحسن بن علی بن ابی حمزة البطائی:^{۱۲} بطائی از امام کاظم عليه السلام و ابویسر حدیث نقل کرده است.^{۱۳} نجاشی و شیخ با چهار

۶. رجال النجاشی، ص ۳۵۴.

۷. رجال الطوسی، ص ۴۰۲.

۸. الفهرست، ص ۲۲۰-۲۲۱.

۹. معالم العلماء، ص ۱۳۷.

۱۰. الذریعه، ج ۳، ص ۱۲۵.

۱۱. رجال النجاشی، ص ۳۵۴؛ هدیة

العارفین، ج ۲، ص ۲۴؛ الذریعه، ج ۲۲، ص ۳۱۶.

۱۲. رجال النجاشی، ص ۳۶-۳۷.

۱۳. معجم رجال الحديث، ج ۶، ص ۲۰.

۱. رجال النجاشی، ص ۱۷؛ الفهرست،

ص ۳۷؛ الذریعه، ج ۲۳، ص ۲۵۴؛ هدیة

العارفین، ج ۱، ص ۴.

۲. أهل البيت في المكتبة العربية، ص ۴۴۶.

۳. معالم العلماء، ص ۱۷۸.

۴. أهل البيت في المكتبة العربية، ص ۴۴۷.

۵. رجال النجاشی، ص ۳۵۴؛ الفهرست،

ص ۲۲۰-۲۲۱؛ الذریعه، ج ۳، ص ۱۲۵.

واسطه از او نقل روایت می کنند^۱. نجاشی او را از ارکان واقفیه دانسته است^۲.

۳۸. کتاب الفضائل، أبو سعید عُبَید ابن کثیر بن محمد العامری الکلابی (عبید ابن محمد بن کثیر) (۲۹۴هـ)^۳: نجاشی درباره او نوشته: «طَعَنَ أَصْحَابُنَا عَلَيْهِ وَ ذَكَرُوا أَنَّهُ يَضَعُ الْحَدِيثَ... وَ لَهُ كِتَابُ الْفَضَائِلِ»^۴.

ابن شهر آشوب از او یاد کرده، اما از این اثر وی سخنی به میان نیاورده است^۵.

۳۹. فضل أبی طالب و عبدالمطلب و أبی النبی، ابوالقاسم سعد بن عبدالله بن أبی خلف الأشعری القمّی (۲۹۹ یا ۳۰۱هـ)^۶. شیخ طوسی او را معاصر امام حسن عسکری علیه السلام ذکر کرده، اما نسبت به نقل روایت وی از آن امام، اظهار

بی اطلاعی نموده است^۷. شیخ با چهار واسطه از او نقل روایت کرده است^۸. نجاشی پس از اشاره به دیدار او با امام حسن عسکری علیه السلام گوید که برخی از اصحاب چنین دیداری را بعید و ساختگی می دانند^۹. او خود با سه واسطه از سعد نقل روایت کرده است^{۱۰}.

۴۰. کتاب بصائر الدرجات (فی مناقب السادات)، ابوالقاسم سعد بن عبدالله بن أبی خلف الأشعری القمّی (۲۹۹ یا ۳۰۱هـ)^{۱۱}. شیخ طوسی حجم این کتاب را چهار جلد (یا بخش) ذکر کرده است^{۱۲}. ابن شهر آشوب در چندین جای کتاب مناقب آل أبی طالب از این کتاب نقل کرده است^{۱۳}. آقا بزرگ تهرانی پس از یادکرد این کتاب گوید: آن گونه که

۷. رجال الطوسی، ص ۳۹۹.

۸. الفهرست، ص ۱۳۵.

۹. رجال النجاشی، ص ۱۷۷-۱۷۸.

۱۰. همان.

۱۱. همان؛ الفهرست، ص ۱۳۵؛ معالم العلماء، ص ۸۹.

۱۲. الفهرست، ص ۱۳۵.

۱۳. مناقب آل أبی طالب، ج ۱، ص ۳۱۵ و

۳۳۲ و ج ۳، ص ۱۱۵، ۱۷۳، ۲۸۱، ۳۶۴ و

۳۶۵.

۱. رجال النجاشی، ص ۳۶-۳۷؛ الفهرست،

ص ۱۰۱-۱۰۲.

۲. رجال النجاشی، ص ۳۶-۳۷.

۳. همان، ص ۲۳۴.

۴. همان.

۵. رجال النجاشی، ص ۱۷۷-۱۷۸؛ الفهرست،

ص ۱۳۵؛ معالم العلماء، ص ۸۹.

۶. رجال النجاشی، ص ۱۷۷-۱۷۸؛ الفهرست،

ص ۱۳۵؛ معالم العلماء، ص ۸۹.

گذشت، کتاب **بصائر الدرجات** را حسن بن سلیمان بن محمد بن خالد حلّی، شاگرد شیخ شهید و صاحب کتاب **إثبات الرّجعه** خلاصه کرده است.

جمع بندی

با دقت نظر در نگارش‌ها در سده سوم هجری (از رهگذر گزارش‌های تاریخی) نکات زیر روشن می‌گردد:

۱- گستره تألیفات در این قرن در مقایسه با قرن دوم، حدود شش برابر افزایش داشته است.

۲- تنوع گونه‌های تألیفی در این قرن نیز از دو گونه (سبک)، در قرن دوم، به پنج گونه^۱ افزایش یافته است.

۳- در قرن سوم هجری نیز همچون قرن دوم، توجه به عنوان کلی «مناقب»، فضائل، فضل و تفضیل» در نگارش‌ها

بیش از دیگر سبک‌های تألیفی مورد توجه قرار گرفته است، به گونه‌ای که بیست و پنج عنوان کتاب و رساله (۶۲/۵٪ کل آثار) از میان آثار نگاشته شده در این دوره با این عنوان به رشته تحریر درآمده‌اند.

۴- هفت اثر (۱۷/۵٪ کل آثار) از آثار نگارشی در این قرن، به شرح و بررسی آیات نازل شده درباره اهل بیت علیهم‌السلام اختصاص دارند.

۵- در این قرن نیز همچون قرن پیشین، تئنگاری در یک فضیلت خاص کمتر از سوی نگارندگان مورد توجه قرار گرفته است. توضیح این‌که در قرن سوم هجری، تنها یک اثر به این موضوع اختصاص یافته است.^۲

۶- دو اثر (۵٪ کل آثار) از آثار نگارشی قرن سوم نیز به فضائل و مناقب خاندان پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم اختصاص دارند.

۷- در این قرن، در قالب یک کتاب با عنوان **کتاب المعرفة (فی المناقب والمثالب)**^۳ به صورت کلی و عمومی به

۱. الف) کتاب‌هایی با عنوان کلی «مناقب، فضائل، تفضیل، فضل و خصائص»؛

ب) تئنگاری در یک فضیلت خاص؛

ج) بیان تفسیر یا تأویل آیات قرآن در زمینه مناقب اهل بیت علیهم‌السلام؛

د) تئنگاری‌های خاص؛

ه) اشاره به مناقب نیاکان، خاندان و نزدیکان پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و اهل بیت علیهم‌السلام.

۲. **کتاب الولاة**، اثر ابوالحسن علی بن حسن طاطری.

۳. اثر ابو اسحاق ابراهیم بن محمد بن سعید

بحث مناقب و فضائل پرداخته شده است.

۸. نخستین نگاشته‌ها در این قرن به نزول آیات قرآن در شأن اهل بیت علیهم‌السلام اختصاص دارند. توضیح این‌که احمد بن حسن اسفرائینی، هارون بن عمر مجاشعی و محمد بن اورمه قمی نخستین کسانی هستند که نزول آیات قرآن درباره اهل بیت علیهم‌السلام را به عنوان موضوعی برای نگارش اثری در منقبت آنان برگزیده‌اند.

۹. در این قرن نیز همچون قرن دوم هجری از برخی گونه‌های تألیفی اثری به چشم نمی‌خورد؛ «اربعین نگاری»، «توجه به اسناد روایات مناقب و مستندسازی آن‌ها» و «اختصاص باب یا ابواب مناقب در کتب حدیثی» سه گونه تألیفی‌اند که تا پایان قرن سوم هجری مورد توجه مؤلفان کتب مناقب و فضائل قرار نگرفته‌اند.

۱۰. بسیاری از نگارندگان کتب و رسائل مناقب و فضائل اهل بیت علیهم‌السلام در این قرن، به نگارش چند اثر در این زمینه همت گماشته‌اند؛ به عنوان نمونه می‌توان از محمد بن اورمه قمی، علی بن حسن

→ ابن هلال ثقفی (۲۸۳هـ).

طاطری، ابویوسف یعقوب بن شیه سدوسی، محمد بن احمد بن یحیی اشعری، محمد بن حسن بن صفار و سعد بن عبدالله اشعری، هر یک با دو اثر و ابو جعفر اسکافی، عمرو بن بحر جاحظ هر یک با سه اثر و ابو اسحاق ابراهیم بن محمد ثقفی با چهار اثر یاد کرد.

منابع

۱. قمی شیرازی، محمد طاهر، *الاربعین فی إمامة الأئمة الطاهرين*، تحقیق مهدی رجائی، قم، المحقق، ۱۴۱۸ق.
۲. زرکلی، خیرالدین، *الأعلام*، چاپ پنجم: بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۹۸۰م.
۳. امین، سید محسن، *أعیان الشیعه*، تحقیق حسن امین، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات، ۱۳۷۱ق.
۴. طباطبایی، عبدالعزیز، *سمعی، عبدالکریم بن محمد سمعی الانساب*، تحقیق عبدالله عمر بارودی، بیروت، دارالجنان، ۱۴۰۸ق.
۵. طباطبایی، عبدالعزیز، *أهل البيت فی المکتبة العربیة*، قم، مؤسسة آل البيت علیهم‌السلام لإحياء التراث، ۱۴۱۷ق.
۶. حلّی، ابومنصور حسن بن یوسف بن مطهر، *ایضاح الاشتباه*، تحقیق محمد الحسون، قم، مؤسسة النشر الإسلامی، ۱۴۱۱ق.

۷. مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، تحقیق عبدالرحیم ربّانی شیرازی، چاپ دوم: بیروت، مؤسسة الوفاء، ۱۴۰۳ق.
۸. حسینی جلالی، محمدرضا، تدوین السّنة الشّریفة، چاپ دوم: قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۴۱۸ق.
۹. مامقانی، عبدالله، تنقیح المقال فی علم الرجال، تهران، جهان، ۱۳۵۲ش.
۱۰. تهرانی، آقابزرگ، الذریعة إلى تصانیف الشّیعة، چاپ سوم: بیروت، دارالأضواء، ۱۴۰۳ق.
۱۱. غضائری، احمد بن حسین بن عبیدالله، رجال ابن الفضائری، محمدرضا حسینی جلالی، قم، دارالحديث، ۱۴۲۲ق.
۱۲. حلّی، حسن بن علی بن داوود، رجال ابن داوود، تحقیق محمد صادق بحر العلوم، نجف، مطبعة الحیدریه، ۱۳۹۲ق.
۱۳. طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن، رجال الطوسی، تحقیق جواد قیومی، قم، مؤسسة النشر الإسلامی، ۱۴۱۵ق.
۱۴. ذهبی، شمس الدین محمد بن احمد، سیر أعلام النبلاء، چاپ نهم، بیروت، مؤسسة الرسالة، ۱۴۱۳ق.
۱۵. عزّ الدین عبدالحمید بن أبی الحدید، شرح نهج البلاغه، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بی‌جا، دار إحياء الكتب العربیه، ۱۳۷۸ق.
۱۶. عاملی، علی بن یونس، الصراط المستقیم إلى مستحقّی التّقدیم، تحقیق محمدباقر بهودی، قم، المكتبة المرتضویة لإحياء الآثار الجعفریه، ۱۳۸۴ق.
۱۷. رودانی، محمد بن سلیمان، صلة الخلف بموصول السلف، تصحیح محمد حبّی، بیروت، دارالغرب الإسلامی، ۱۹۸۸م.
۱۸. فصلنامه علوم حدیث، شماره ۸، قم، دارالحديث، تابستان ۷۷.
۱۹. ابوالفرج محمد بن ابی یعقوب اسحاق بن ندیم، فهرست ابن التّندیم، تحقیق رضا تجدد، بی‌جا، بی‌تا.
۲۰. طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن، الفهرست، تحقیق جواد قیومی، قم، مؤسسة نشر الفقاهه، ۱۴۱۷ق.
۲۱. نجاشی، ابوالعباس أحمد بن علی بن أحمد ابن عباس، فهرست أسماء مصنفی الشّیعة (رجال النّجاشی)، تحقیق موسی شیرازی زنجانی، چاپ پنجم: قم، مؤسسة النشر الإسلامی، ۱۴۱۶ق.
۲۲. گلبرگ، اتان، کتابخانه ابن طاووس و احوال و آثار او، ترجمه علی قرائی و رسول جعفریان، قم، کتابخانه عمومی آیه الله العظمی مرعشی نجفی، ۱۳۷۱ق.
۲۳. کتوری، سید اعجاز حسین، کشف الحجب والّأستار، چاپ دوم: قم، ۱۴۰۹ق.
۲۴. الأربلی، ابوالحسن علی بن عیسی بن أبی الفتح، کشف النّعمة فی معرفة الأئمة، چاپ دوم: بیروت، دارالأضواء، ۱۴۰۵ق.

۲۵. متقی هندی، کنز العمال، تحقیق بکری حیانی و صفوة السقا، بیروت، مؤسسة الرسالة، ۱۴۰۹ق.

۲۶. الجزری، عز الدین ابن الاثیر، اللباب فی تهذیب الأنساب، تحقیق احسان عباس، بیروت، دار صادر، بی تا.

۲۷. طباطبائی، عبدالعزیز، مجلّة تراثنا، مقالة من أنباء التراث، قم، ۱۴۰۸ق.

۲۸. ابن شهر آشوب سروری مازندرانی، ابو عبدالله محمد بن علی، معالم العلماء فی فهرست کتب الشيعة وأسماء المصنفين منهم قديماً و حديثاً، چاپ دوم: نجف، المطبعة الحيدرية، ۱۳۸۰ق.

۲۹. یاقوت حموی، معجم البلدان، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۳۹۹ق.

۳۰. کحاله، عمر رضا، معجم المؤلفين، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی تا.

۳۱. ———، معجم قبائل العرب، چاپ دوم: بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۳۸۸ق.

۳۲. موسوی خویی، ابوالقاسم، معجم رجال الحديث، چاپ پنجم: بی جا، مرکز نشر

الثقافة الإسلامية، ۱۴۱۳ق.

۳۳. ابن شهر آشوب، سروری مازندرانی، ابو عبدالله محمد بن علی، مناقب آل أبي طالب، تحقیق لجنة من أساتذة النجف الأشرف، نجف، مطبعة الحيدرية، ۱۳۷۶ق.

۳۴. ابن المغازلی، علی بن محمد، مناقب أهل البيت، تحقیق محمد کاظم محمودی، تهران، المجمع العالمي للتقريب بين المذاهب الإسلامية، ۱۴۲۷ق.

۳۵. مجمع الفكر الإسلامي، موسوعة مؤلفي الإمامية، قم، معاونت آموزشی پژوهشی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۴۲۰ق.

۳۶. بغدادی، اسماعیل پاشا، هدية العارفين، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی تا.

۳۷. امینی، محمد هادی، معجم المطبوعات النجفية، نجف، مطبعة الآداب، ۱۳۸۵ق.